

Barbara Wolny

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

KONCEPCJA CZŁOWIEKA W EDUKACJI ZDROWOTNEJ

„Fakt ludzki” podlega różnym interpretacjom, które możemy generalnie podzielić na dwie zasadnicze grupy. Z jednej strony mamy jego ujęcie i interpretacje jako „tworu natury”, przy czym podkreśla się, że człowiek jest najdoskonalszym stadium ewolucji przyrody. (...) Drugi rodzaj ujęć „faktu ludzkiego”, zaznaczający się wyraźnie od Kartezjusza, eksponuje natomiast podmiotowość i duchowość człowieka, a zwłaszcza jego świadomość”¹.

M. Nowak

Wprowadzenie

W poszukiwaniu właściwej koncepcji człowieka

Wychowanie, w tym również wychowanie zdrowotne, dotyczy człowieka, dlatego konieczne jest właściwe określenie antropologicznych podstaw wychowania, zwrócenie się ku rzeczywistości wychowania, ku człowiekowi, a konkretnie ku „osobie ludzkiej”. Konieczne jest przyjrzenie się strukturze człowieka, warunkom i formom jego działania. Zdaniem M.A. Krąpca jest to konieczne także i po to, by samego człowieka traktować zawsze jako cel, a nie jako środek jakiegokolwiek działalności².

Znalezienie odpowiedzi na pytanie: *Kim jest człowiek?* jest niezmiernie ważne również w przypadku edukacji zdrowotnej. Wiąże się ono bowiem, jak podkreśla M. Nowak, z takim podejściem do wychowanka, aby szanując jego godność, podchodzić do niego jak do podmiotu, ale i zarazem przedmiotu wychowania³.

Teoria człowieka powinna być teorią odpowiadającą realiom życia, a więc nie może być błędna, idealistyczna (czy utopijna), lecz powinna być zgodna z jego strukturą bytową (na co wskazuje M. Gogacz)⁴. Powinniśmy więc zmierzać do złączenia naszej refleksji z „dobrze rozpoznawanym człowiekiem”⁵.

Koncepcja człowieka jest zatem jedną z głównych przesłanek, na których opiera swoje rozważania pedagogika, a w jej ramach – teoria wychowania. W praktyce

¹ M. Nowak, *Antropologiczne podstawy wychowania zdrowotnego*, w: T. B. Kulig (red.), *Zdrowie w medycynie i naukach społecznych*, Stalowa Wola 2000, s. 115.

² M. A. Krąpiec, *Kim jest człowiek?*, w: tenże, *Wprowadzenie do filozofii*, Lublin, 1996, s.269.

³ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej*, s. 296.

⁴ Zob. M. Gogacz, *Podstawy wychowania*, Niepokalanów, 1993, s.7.

⁵ Zob. Tamże, s. 9.

wychowawczej podejmuje się bowiem pewne czynności, których odbiorcą jest konkretny człowiek (dziecko, nastolatek, dorosły)⁶.

Współczesna edukacja w tym również edukacja zdrowotna ma wszechstronnie i harmonijnie rozwinąć człowieka, ma go „wewnętrznie zharmonizować”. Tak, aby w jego wnętrzu tkwiła siła życia, aby umiał on sprostać wyzwaniom współczesnego świata i przeciwstawiać się zagrożeniom cywilizacyjnym. Efektem tak ujmowanego wychowania zdrowotnego staje się wychowanek „wewnętrznie uformowany”, a nie „zewnętrznie sterowany”⁷.

Jak zatem zdefiniować wychowanka, aby ująć całą jego strukturę bytową w kontekście edukacji zdrowotnej?

Czy istnieje koncepcja człowieka szczególnie przydatna dla współczesnej edukacji w tym również edukacji zdrowotnej, będącej integralnym elementem edukacji w znaczeniu ogólnym?

Personalistyczna koncepcja człowieka w edukacji zdrowotnej

Szczególnie wskazany dla współczesnego ujęcia edukacji zdrowotnej (holistyczna koncepcja zdrowia jest personalizm chrześcijański, który J. Maritain nazwał „humanizmem integralnym”⁸. Według autora dostrzega i dowartościowuje on wszystkie istotne elementy (aspekty) ludzkiej osoby: ciało i ducha, życie biologiczne i umysłowo - duchowe, cechy indywidualno – osobnicze i nakierowanie na życie społeczne, pragnienie poznania prawdy i potrzeba aktywności ekonomiczno – społecznej i dążeń – emocjonalna, prawo do wolności i potrzeba odpowiedzialności, autonomię człowieka i jego związek z Bogiem⁹.

W kontekście wychowania rozumianego integralnie, chrześcijański personalizm uznaje bytową specyfikę człowieka, a mianowicie:

1. osobowy wymiar bytu ludzkiego – człowiek jest osobą – podmiotem decyzji i działań;
2. materialny i duchowy element jego natury;
3. rozumność i wolność jako istotne atrybuty;
4. wrażliwość na wyższe wartości (poznawcze, moralne, ideowe, religijne itp.)¹⁰.

⁶ Zob. K. Zieliński, *Wychowanie fizyczne w perspektywie aksjologicznej i antropologicznej*, w: Z. Dziubiński (red.), *Aksjologia sportu*, Warszawa, 2001, s. 139 – 149.

⁷ Por. Poglądy na temat wychowania L. Jeleńskiej w: *Sztuka wychowania*, Warszawa 1930.

⁸ J. Maritain, *Pour une philosophie de l'éducation*, Paris 1959, s. 29.

⁹ Tamże.

¹⁰ S. Kowalczyk, *Założenia chrześcijańskiego personalizmu*, w: M. Barlak (red.), *Personalistyczna wizja sportu*, Warszawa 1994, s.13.

W ujęciu antropologii chrześcijańskiej człowiek jako osoba jest rzeczywistością cielesno – duchową, bytowo jest zróżnicowany, ale funkcjonalnie jest jednością, takie ujęcie jest zbieżne ze współczesnym rozumieniem człowieka przez ŚOZ – człowiek jako „całość”¹¹.

Ujęcie człowieka w kontekście osoby, czyli podmiotu, a nie przedmiotu staje się szczególnie ważne w kontekście edukacji zdrowotnej. Człowiek jest całością i tylko jako całość może rozwijać i doskonalić się, stając się coraz bardziej podobny do Boga. To właśnie godność człowieka jest pierwszym powodem troski o zdrowie, żywotność fizyczną i psychiczną. Człowiek został powołany do bytu przez Boga na „obraz i podobieństwo Boże” (Rdz 1,26.27) podejmując działania w zakresie doskonalenia własnego zdrowia, troszcząc się o nie wybierając zachowania zdrowotne a unikając zachowań antyzdrowotnych, realizuje jedno z ważnych przykazań Bożych – imperatyw moralny „nie zabijaj” Brak natomiast należytej troski o zdrowie fizyczne, psychiczne i duchowe oraz własny wszechstronny rozwój dla osobistego dobra – jest znieważaniem Boga¹².

Człowiek będąc kimś – podmiotem, jest powiązany również w różny sposób ze światem materialnym, a zwłaszcza z biokosmosem – światem roślinnym i zwierzęcym i staje się za ten świat odpowiedzialny. Bez zdrowego środowiska biologicznego człowiek nie mógłby żyć, gdyż jest w nim „zanurzony”. Podkreślają to założenia definicji ŚOZ – człowiek jako „część całości”.

Personalizm chrześcijański rozpatrując człowieka w ujęciu osoby, podkreśla również jego transcendencję wobec otaczającego go świata przyrody i uwypukla religijny wymiar jego życia. Elementami ludzkiej natury są takie fenomeny, jak: świadomość i samoświadomość, rozumność, wolność, poczucie odpowiedzialności, pragnienie poznania prawdy i realizacji dobra i dążenie do Boga..

W takim ujęciu człowiek, nie jest tylko myślącą materia, samorzutnym wytworem życia biologicznego czy ucywilizowanym zwierzęciem. Personalizm chrześcijański podkreśla, że człowiek to byt rozumny, świadomy własnego istnienia i poszukujący sensu życia, zdolny do podejmowania wolnych wyborów i odpowiedzialny za decyzje. Człowiek poprzez dokonywanie wyborów podejmuje decyzję

¹¹ Definicja zdrowia wg ŚOZ (1946): *zdrowie to kompletny fizyczny, psychiczny i społeczny dobrostan człowieka, a nie tylko brak choroby lub kalectwa*. Koncepcja ta krytykowana za statyczność i subiektywizm, od lat jest inspiracją do definiowania zdrowia i należy do tzw. definicji otwartych. Została ona m. in. uzupełniona o brakujący wymiar egzystencjalny przez K. Popielskiego – noetyczna koncepcja zdrowia. Autor zwrócił uwagę na brakujący obszar zdrowia duchowego. Zob. B. Wolny, *Edukacja zdrowotna w szkole*, Stalowa Wola 2008, s. 22 – 24 oraz K. Popielski, *Zdrowie jako kategoria antropologiczno – psychologiczna*, w: *Style życia a zdrowie*, Olsztyn 1995, s. 56.

¹² Z. Łyko, *Integracja systemowa wychowania fizycznego, ekologicznego i zdrowotnego*, w: Z. Dziubiński (red.), *Sport na przełomie tysiącleci: szanse i nadzieje*, Warszawa 2000, s. 316.

Takie rozumienie człowieka przenosi się właściwie na edukację młodych ludzi w tym również zdrowotną. Osobowe ujęcie wychowanka szczególnie wskazuje na *bycie odpowiedzialnym*, za własne postępowanie.

Na znaczenie odpowiedzialności w procesie wychowania człowieka zwracał uwagę w swojej nauce Karol Wojtyła – Jan Paweł II. Podejmując rozważania antropologiczne autor mocno podkreślał znaczenie odpowiedzialności w życiu człowieka. Odpowiedzialność według K. Wojtyły jest znamieną wobec przyjmowania i urzeczywistniania wartości witalnych, co jest szczególnie ważne w odniesieniu do edukacji zdrowotnej. Wychowanek ma odpowiedzieć i wziąć odpowiedzialność za takie wartości jak: zdrowie, sprawność fizyczną czy urodę własnego ciała.

Człowiek zatem sam sobie panuje, sam siebie posiada, używa rozumu i jest wrażliwa na wartości, nie determinujące go i wybierane w sposób wolny i odpowiedzialny¹³.

Przyjęcie zatem personalistyczne koncepcji człowieka w edukacji zdrowotnej stawia wychowanka w centrum wszelkich zabiegów wychowawczych, których celem jest jego integralny rozwój. Edukacja zdrowotna staje się wtedy nierozdzielalnym elementem wychowania pojmowanego integralnie. Skuteczność jej uzależniona jest od takiego procesu w którym podstawowym i zasadniczym źródłem celów wychowawczych są wartości istotne dla bytu człowieka, które pomagają mu budować własne człowieczeństwo. W edukacji zdrowotnej wartościami takim są zdrowie, które łączy się z dobrem, pięknem i prawdą. Uznanie tych wartości czyli przyjęcie i urzeczywistniania ich w swoim życiu przez wychowanka, zapewnia mu szczęście, które stanowi podstawę życia ludzkiego i cel wychowania. Poczucie szczęścia w życiu zapewnia człowiekowi dobre zdrowie psychiczne, gwarantuje zatem stabilność zdrowia w ujęciu ogólnym. Człowiek cieszący się swoim życiem, ujmujący go w kontekście wartości wyższych (w których ważne miejsce zajmują wartości kardynalne), potrafi przeżywać siebie – swoje istnienie jako osoba (wymiar duchowy – jestem człowiekiem) i realizować siebie dążąc do doskonałości również zdrowotnej (systematycznie przez całe życie zbliża się do optimum zdrowia).

Człowieka w omawianej koncepcji jest zatem świadomym sprawcą swoich czynów. Czyny zaś są rezultatem jego sprawczości, a on doświadcza tego sprawstwa. Pojmowanie swoich czynów jako konsekwencji sprawczości stawia przed wychowankiem wyzwanie właściwego traktowania swojej cielesności¹⁴. Człowiek będąc osobą musi troszczyć się o całą swoją strukturę cielesno – duchową.

¹³ K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 1994, s. 34.

¹⁴ Tamże, s.53.

W obecnych czasach szczególnie mocno zauważa się zagrożenie młodego człowieka w nadmiernie eksponowanej cielesności. Obserwowany „ponowoczesny kult ciała”¹⁵, zagraża człowiekowi. Przejawem tego jest barak szacunku swojego ciała. Młodzi ludzie nie traktują ciała w kontekście wartości, stąd nadmiernie kolczykują swoje ciało (nawet w miejscach intymnych), szpecą tatuażami, czy nadmiernie eksponują swoją cielesność wyzbywając się wstydlivosti. „Ponowoczesny kult ciała” przekłada się również na niebezpieczne zachowania antyzdrowotne w kontekście uzależnień (alkoholizm, nikotynizm, narkomania), które są również wynikiem braku szacunku do własnego ciała. Eksperymentowanie bądź uzależnienia prowadzą do powolnego wyniszczania organizmu i burzą całą harmonię cielesno – duchową.

Problem zdrowia - według I. Mroczkowskiego w perspektywie antropologicznej zmusza nas ustawicznie do odkrywania wartości ciała i cielesności, i to zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Ciało bowiem stanowi podstawę zarówno istnienia i działania pojedynczej osoby, jak i wszelkich relacji międzyludzkich oraz relacji człowieka do świata¹⁶. Podkreślenie ważności ciała ludzkiego w edukacji pozwala zauważyć, że wychowanie zdrowotne zachodzi jako działanie o wyraźnym charakterze społecznym i jednostkowym¹⁷

Antropologia K. Wojtyły – Jana Pawła II ujmując człowieka jako osobę, podkreśla życie wewnętrzne człowieka. Wychowanek w ramach swojego życia wewnętrznego chce wyrazić siebie, pragnie się zrealizować, zdobywa własne nastawienie wobec otaczającej go rzeczywistości, wchodzi w kontakt z wartościami, które poznaje, przeżywa i przyjmuje do realizacji bądź odrzuca¹⁸.

To właśnie bycie człowiekiem, stawia przed wychowawcą ważne zadanie traktowania wychowanka w kontekście podmiotowym, nigdy nie może on być traktowany jako środek do realizacji własnych celów.

Szczególnie ważna ze względów wychowawczych jest tzw. „norma personalistyczna” sformułowana przez K. Wojtyłę. Autor twierdzi, że osoba jest takim dobrem, że pełnowartościowe odniesienie do niej stanowi tylko miłość. Wyjście w wychowaniu od miłości do wychowanka zabezpiecza go przed przedmiotowym traktowaniem. W edukacji zdrowotnej szczególnie ważna jest taka odmiana miłości, która wiąże z rozumieniem miłości jako życzliwości. Bycie życzliwym dla wychowanka łączy się z cierpliwością,

¹⁵ A. Pawłucki, *Osoba w pedagogice ciała*. Wykłady, Olsztyn 2002.

¹⁶ Zob. I. Mroczewski, *Osoba i cielesność. Moralne aspekty teologii ciała*, Płock 1994, s. 112.

¹⁷ Por. M. Nowak, *Antropologiczne podstawy wychowania zdrowotnego*, w: T.B.Kulig (red.), *Zdrowie w medycynie i naukach społecznych*, Stalowa Wola 2000, s. 125.

¹⁸ Por. K. Wojtyła, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, s.73 – 75.

wyrozumiałością i dobrocią. Być cierpliwym oznacza być do dyspozycji, zachęcać, podziwiać postępy i nauczyć się wspólnie przeżywać czas¹⁹.

Wprowadzenie „normy personalistycznej” do współczesnej edukacji rodzinnej i szkolnej, pozwala realizować trzy zasady wychowawcze sformułowane przez J. Tarnowskiego tj. 1) cierpliwość, 2) cierpliwość, 3) cierpliwość²⁰. Realizując te zasady wychowawcy kształtują – formują człowieka, każdego indywidualnie według jego potrzeb – powoli i bez pośpiechu. Zasady te powinny być szczególnie bliskie współczesnym wychowawcom. Zawierają one w sobie całą tajemnicę skutecznego wychowania, które nadal przez wielu rodziców i nauczycieli jest bezskutecznie poszukiwane (mnogość i wielość różnych koncepcji wychowania – nie zawsze właściwych i skutecznych wprowadza nadal chaos w wielu rodzinach i instytucjach wychowawczych – a wychowawców nurtuje pytanie – jak wychowywać?).

Stąd, zauważamy, że to właśnie personalistyczna koncepcja człowieka i wychowania pozwala na właściwą realizację procesu edukacyjnego. Uznanie osobowego charakteru wychowania pozwala na takie organizowanie procesu dydaktyczno – wychowawczego, który jest dialogiem, autentycznym spotkaniem nauczyciela i ucznia, dwóch osób odpowiedzialnych za wychowanie (dwupodmiotowość wychowania). To właśnie dwupodmiotowość staje się szczególnie ważne w takim procesie wychowania, który wiąże się z nauczaniem wartości. Edukacja zdrowotna, tak jak edukacja w ujęciu ogólnym jest skierowana ku wartościom, w którym zdrowie staje się wartością priorytetową. Zdrowie jako wartość, co zostało już podkreślone w niniejszych rozważaniach charakteryzuje się wielowymiarowością (aspektowością). Wymiar zdrowia fizycznego, obejmuje wartości witalno – egzystencjalne związane z cielesnością człowieka (np. sprawność fizyczna). Aspekt zdrowia psychicznego obejmuje wartości ornamentalno – hedonistyczne (np. radość). Kolejny wymiar - zdrowie społeczne łączy się z wartościami społecznymi (np. zdrowie jako dobro wspólne). Ostatni wymiar - zdrowie duchowe obejmuje wartości etyczne – moralne i prakseologiczne (odpowiedzialność, szacunek wobec własnego ciała i ciała innych, normy i wzory postępowania zdrowotnego) i łączy się z wartościami najwyższymi – transcendentnymi o charakterze religijnym (wartości autoteliczne)²¹.

Wychowanie zdrowotne, jak słusznie zauważa M. Nowak nie może (i nie powinno) uciekać od wychowania moralnego i społecznego, powinno być oparte na pewnej hierarchii

¹⁹ Z. Czaja, *Sport pomocą w budowaniu domu*, w: Z. Dziubiński (red.), *Aksjologia sportu*, Warszawa 2001, s. 50.

²⁰ Por. J. Tarnowski, *Jak wychowywać?*, Warszawa 1993, s. 73 – 79.

²¹ Zob. J. Lipiec, *Sport jako wartość w kręgu aksjologii esencjalnej*, w: Z. Dziubiński (red.), *Aksjologia sportu*, Warszawa 2001, s.176 – 181.

wartości wybranych przez konkretną osobę, jak też grupę osób, rodzinę, naród czy państwo, w którym żyje²². Jak podkreśla M. Nowak, „kto wychowuje ten wartościuje”²³. Nie można wychowywać poza wartościami. W wychowaniu zdrowotnym należy pozytywnie uaktywnić wychowanka, tak aby chciał on zdobywać wartości ważne dla jego rozwoju, aby otwierał się na wartości. Przyjmował je i urzeczywistniał w swoim działaniu. Staje się to możliwe w takim przekazywaniu wartości, które oparte jest na dialogu. Ta relacja dydaktyczno – wychowawcza, nabiera szczególnego znaczenia w personalistycznym ujęciu osoby. Wszelkie działania skoncentrowane są na rozwój wychowanka, który zachodzi w czasie wspólnych działań nauczyciela i ucznia.

Podsumowanie

Reasumując podjęte w artykule rozważania należy podkreślić, że przyjęcie personalistycznej koncepcji osoby w edukacji zdrowotnej pozwala na wszechstronne działania dydaktyczno – wychowawczych, które są integralnie prowadzone w ogólnym wychowaniu człowieka. W takim ujęciu edukacja zdrowotna stanowi ważny element edukacji w znaczeniu ogólnym. Nie można zatem oddzielać lub usuwać wychowania zdrowotnego z wychowania ogólnego. Wychowując człowieka rozwijamy całą jego osobowość w obszarze: fizycznym, intelektualnym, poznawczym, społecznym i zdrowotnym.

W edukacji rodzinnej i szkolnej należy podkreślać, że zdrowie jest dla człowieka ważną wartością, a bez dobrego zdrowia człowiek nie może cieszyć się życiem. Zdrowie powinno zatem mieć stałe miejsce w indywidualnej hierarchii wartości poszczególnej osoby.

W takim ujęciu wychowanek rozumie, że zdrowie jest mu zadane, ale nie dane raz na zawsze²⁴. To on musi dbać i troszczyć się o swoje zdrowie od najwcześniejszych lat. Uznanie ważności zdrowia wymaga rozumnego, odpowiedzialnego i aktywnego angażowania wychowanka, tak aby chciał on aktualnie i w przyszłości cenić swoje zdrowie. Nauka troski o zdrowie staje się ważnym zadaniem dla rodziców, nauczycieli i ma charakter pedagogiczny. Do spojrzenia na urzeczywistnianie wartości zdrowia trzeba mieć odpowiednie dyspozycje duchowe, intelektualne, emocjonalne i działaniowe²⁵.

Reasumując, powtórzmy raz jeszcze, że aby edukacja zdrowotna była skuteczna musi być realizowana w kontekście wychowania ku wartościom (skierowana - ku zdrowiu).

²² Zob. M. Nowak, *Antropologiczne podstawy wychowania zdrowotnego*, s. 116 – 125.

²³ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 2000, s. 420.

²⁴ Por. K. Ostrowska, *Zdrowie, wychowanie, osobowość*, s. 5.

²⁵ Zob. tamże.

W takim ujęciu zdrowie jest ujmowane wielopłaszczyznowo, ze szczególnym podkreśleniem aspektu duchowego. Przyjęcie koncepcji personalistycznej gwarantuje zatem rozwój wychowanka jako największego dobra.

Człowiek, bowiem zgodnie z tą koncepcją jest istotą wielowymiarową (fizyczno-psychiczno- społeczno – duchową) i tak musi być ujmowany. Koncentracja na jednym tylko wymiarze prowadzi do redukcjonizmu, który sprowadza człowieka do jednej sfery życia i wypacza jego obraz. Człowiek nigdy nie jest tylko istotą biologiczną, psychiczną czy społeczną, lecz zawsze jest jednością złożoną z tych wszystkich wymiarów. Dlatego, wychowując ku wartości zdrowia należy zawsze podkreślać, że skoro człowiek jest całością to również jego zdrowie musi być ujmowane całościowo tzn. z uwzględnieniem obszaru zdrowia: fizycznego, psychicznego, społecznego i duchowego.

Summary

The article deals with the problem of anthropological bases of health education. It is an attempt to search for a suitable concept of a human being in the context of contemporary health education.

The article first presents the definition of health and the process of health education. Health is defined according to the holistic health model (variety and multidimension of health).

Next aspect is the personalistic concept of a human being as the most appropriate for both, contemporary and health education. It emphasizes the elements most important for parents and teachers which are:

- 1) a human being as a person – a subject of decisions and actions
- 2) the material and spiritual aspect of the human nature
- 3) reasoning, freedom, acting, responsibility
- 4) sensibility to the higher values

The article mentions the ideas concerning human anthropology by, among others, K. Wojtyła – John Paul II, M. Nowak and St. Kowalczyk.

Bibliografia

- Barlak M., *Propozycja programu wychowania zdrowotnego w Salezjańskiej Organizacji Sportowej w kontekście integralnego wychowania*, w: *Personalistyczna wizja sportu*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1994, s. 195 - 215.
- Czaja Z., *Sport pomocą w budowaniu domu*, w: Z. Dziubiński (red.), *Aksjologia sportu*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2001, s. 46 – 52.
- Demel M., *O wychowaniu zdrowotnym*, PZWS, Warszawa 1968.

- Demel M., *Pedagogika zdrowia*, WSiP, Warszawa 1980.
- Jeleńska L., *Sztuka wychowania*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1930.
- Kowalczyk S., *Elementy filozofii i teologii sportu*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.
- Kowalczyk S., *Założenia chrześcijańskiego personalizmu*, w: M. Barlak (red.), *Personalistyczna wizja sportu*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1994, s.11 – 27.
- Kulig T.B., *Edukacja zdrowotna w rodzinie i szkole*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 1997.
- Kulig T.B., *Współczesne zagrożenia zdrowia rodziny*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 2002.
- Lipiec J., *Sport jako wartość w kręgu aksjologii esencjalnej*, w: Z. Dziubiński (red.), Wydawnictwo Salezjańskie, *Aksjologia sportu*, Warszawa 2001, s.176 – 181.
- Łyko Z., *Sport i zbawienie*, w: Z. Dziubiński (red.), *Wiara a sport*, Wydawnictwo Salezjańskie Warszawa 1999, s. 40 – 54.
- Łyko Z., *Integracja systemowa wychowania fizycznego, ekologicznego i zdrowotnego*, w: Z. Dziubiński (red.), *Sport na przełomie tysiącleci: szanse i nadzieje*, Wydawnictwo Salezjańskie Warszawa 2000, s. 312 –318.
- Maritain J., *Pour une philosophie de l'éducation*, Librairie Arthème Fayard, Paris 1959.
- Mroczeński I., *Osoba i cielesność. Moralne aspekty teologii ciała*, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1994.
- Nowak M., *Antropologiczne podstawy wychowania zdrowotnego*, w: T. B. Kulig (red.), *Zdrowie w medycynie i naukach społecznych*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej, Stalowa Wola 2000, s. 115 – 127.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej*, RW KUL, Lublin 2000.
- Ostrowska K., *Zdrowie, wychowanie, osobowość*, CMPPP, Warszawa 1998
- Pawłucki A., *Osoba w pedagogice ciała*. Wykłady, Olsztyn 2002.
- Popielski K., *Zdrowie jako kategoria antropologiczno – psychologiczna*, w: *Styl życia a zdrowie*, PTP, Olsztyn 1995.
- Tarnowski J., *Jak wychowywać?*, ATK, Warszawa 1993.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Wolny B., *Wychowanie fizyczne w zreformowanej szkole. Ranga i miejsce wychowania fizycznego w polskiej szkole*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Wolny B., *Edukacja zdrowotna w szkole. Poradnik dla nauczycieli realizujących edukację prozdrowotną*. Wydanie II rozszerzone. Fundacja Campus, Stalowa Wola 2008.
- Artykuł został opublikowany w pozycji:** T. B. Kulig, B. Wolny, A. Pacian *Edukacja zdrowotna w naukach medycznych i społecznych. Antropologia – aksjologia –Problemy zdrowotne i społeczne wieku starczego*, Cz. 2., Studio Książki, Tarnów 2010, s. 20 -27.